

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Булик-Верхола С. З., 2016

Статтю присвячено аналізу антонімів у музичній термінології української мови. Виявлено антонімічні відношення термінів, протиставлених за такими ознаками: властивості явищ і предметів, наявність чи відсутність ознаки, кількісні відношення, локалізація, спрямованість дій чи ознак. Схарактеризовано різнокореневі та спільнокореневі однокомпонентні терміни й терміносполуки.

Ключові слова: українська мова, музична термінологія, антонім, антонімічні відношення, семантика.

Antonymy is a wide-spread phenomenon in Ukrainian musical terminology. Antonyms play a positive part in term system organization. Antonymous relations allow emphasizing a deep-laid essence of the concepts to be opposed, help determine the place of every single term in musical terminology and contribute to the entire perception of scientific information.

Keywords: Ukrainian language, musical terminology, antonym, antonymous relations, semantics.

Важливою ознакою системної організації термінів на рівні парадигматичних відношень є антонімія. Адже будь-яке явище чи поняття ми сприймаємо глибше і яскравіше, зіставляючи чи протиставляючи, віднаходячи антитези, діаметрально протилежні значення.

Антоніми позначають не будь-які протилежні поняття, а доконечно поняття співвідносні, тобто ті, які належать до однієї й тієї ж низки явищ об'єктивної дійсності, об'єднаних змістом на основі їхнього протиставлення. Антоніми розглядають як мовне відображення об'єктивної логічної закономірності – наявності протилежностей, які врешті-решт доходять до взаємозаперечення [2, с. 33].

Для визначення антонімічності наукових понять маємо з'ясувати семантику терміна. Семантична структура лексико-семантичних варіантів антонімічних термінів має сему (семи), яка передає спільну для цієї пари родову ознаку, і диференційні семи, що позначають полярно протиставлені видові ознаки [3, с. 278]. Т. Соколовська зауважує, що «антонімія термінів можлива лише за наявності терміносистеми, тобто коли існують взаємопротиставлені або корелюючі пари термінопонять, або якщо існує єдиний гіперонім для обох членів антонімної пари, крім того, смислові структури протиставлених термінів повинні бути однотипними та корелювати за якоюсь однією ознакою» [4, с. 173].

Метою цієї статті є аналізування антонімічних відношень в українській музичній термінології. Актуальність цього дослідження зумовлено браком системного опрацювання цієї теми й потребою простежити явище антонімії в музичній термінології української мови.

За планом вираження антонімні одиниці в музичній термінології поділяємо на однокомпонентні (*ляро – престо*) й терміносполуки (*зменшений тривук – збільшений тривук*).

Однокомпонентні терміни класифікуємо відповідно до таких критеріїв:

1) за кількістю кореневих морфем: прості (*гармонія – дисгармонія, мажор – мінор*) та складні (*одноголосся – багатоголосся*). У музичній термінології переважають прості терміни-антоніми;

2) за подібністю кореневих морфем: різнокореневі або лексичні (*вступ – фінал, форте – піано, кресендо – димінундо*) та спільнокореневі або граматичні (*тональність – атональність, гармонія – дисгармонія*). У музичній термінології переважають різнокореневі однокомпонентні терміни.

Основи і префікси є регулярними засобами вираження антонімічних відношень у музичній терміносистемі. Найпродуктивнішим способом вираження полярних понять є приєднання до терміна зі

стверджувальною семантикою префіксів *де-*, *а-*, *дис-*: *крещендо* – *декрещендо*, *тональність* – *атональність*, *гармонія* – *дисгармонія*. Крім однокореневої антонімії, яку ґрунтовано на кореляції префіксів, у музичній терміносистемі маємо пари антонімів, у яких антонімічні відношення побудовано на протиставленні перших компонентів складних слів за однаковості других. Так, усічені основи *макро-* і *мікро-* містять ознаки протилежного розміру: *макроструктура* – *мікроструктура*. Для вираження протилежності одиничності чи множинності, вираженої другим компонентом складного слова, уживають усічені основи грецького походження *моно-* (*одно-*) і *полі-* (*багато-*): *монотематизм* – *політематизм*, *монохорд* – *поліхорд*. Відповідні структурні типи маємо й серед українських термінів: *одноголосся* – *багатоголосся*. У наведених прикладах антонімічність одного з компонентів складного терміна спричиняє антонімію всього складного терміна.

Однокомпонентні музичні терміни, як і протиставлювані номінації в загальноживаній мові, належать до однієї частини мови. Серед них вирізняємо іменники (*бемоль* – *дісез*), прикметники (*багатоголосний* – *одноголосний*) і прислівники (*піанісімо* – *фортисімо*).

У музичній термінології української мови найбільша кількість антонімів є терміносполуками (*вокальний дует* – *інструментальний дует*, *головна партія* – *побічна партія*). Їх класифікуємо за кількістю складників: двокомпонентні (*акордові тони* – *неакордові тони*, *мажорний лад* – *мінорний лад*), трикомпонентні (*малий симфонічний оркестр* – *великий симфонічний оркестр*, *складові назви звуків* – *буквені назви звуків*). Протиставлювані компоненти можуть бути різнокореневими (*тісне розташування акорду* – *широке розташування акорду*) або спільнокореневими (*однорідні голоси* – *неоднорідні голоси*).

В українській музичній термінології маємо антонімічні відношення термінів, протиставляних за такими ознаками: властивості явищ, предметів (*головні голоси* – *супровідні голоси*, *вокальний ансамбль* – *інструментальний ансамбль*), наявність чи брак ознаки (*однорідні голоси* – *неоднорідні голоси*, *звучання* – *беззвучність*), кількісні відношення (*однострунник* – *багаструнник*, *одноголосся* – *багатоголосся*), локалізація (*верхняк* (*верхня дека*) – *спідняк* (*нижня дека*), *надструнник* – *підструнник*), спрямованість дій чи ознак (*висхідна секвенція* – *низхідна секвенція*, *висхідний звукоряд* – *низхідний звукоряд*), розмір (*великий симфонічний оркестр* – *малий симфонічний оркестр*).

У музичній термінології української мови маємо складні назви музичного інструмента – *фортепіано* і *п'янофорте*, утворені, щоправда, в італійській мові поєднанням двох протилежних термінів – назв динамічних відтінків – *форте* й *піано*. Є також складені назви, елементами яких є слова, побудовані на протиставленні понять: *мажорно-мінорна система ладів* (система ладів, що спирається на тонічні тризвуки, що мають протилежну емоційну забарву – мажор і мінор), *мажорно-мінорна тональність*.

В основному «сприймання одного антоніма поза контекстом викликає в людській свідомості асоціативні зв'язки з протилежним поняттям, однак якщо вилучити окремі терміни ... з контексту, то асоціативні зв'язки можуть призвести до помилок у тлумаченні термінів, які є схожими на антоніми» [3, с. 281]. Так, музичні терміни *нотація* (система умовних познач у музиці) і *анотація* (коротка, стисла характеристика змісту книги, рукопису, музичного твору) антонімами не є, хоча префікс *а-* має значення «заперечення, відсутність» у термінах *атональність* (відмова від тональності, ігнорування логіки ладових і гармонійних зв'язків, які утворюють мову тональної музики), *афонія* (втрата голосу, беззвучність).

Антоніми є у кожній тематичній групі музичної термінології. Найбільшу кількість антонімічних пар зафіксовано в таких тематичних групах: назви ладів і тональностей: *мажор*, *мажорний лад* (лад, в основу якого покладено великий тризвук) – *мінор*, *мінорний лад* (лад, в основу якого покладено малий тризвук), *мажорна гама* (мелодична послідовність усіх ступенів мажорного ладу) – *мінорна гама* (мелодична послідовність усіх ступенів мінорного ладу), *головна тональність* (тональність, у якій викладено і, зазвичай, закінчено музику будь-якої музичної п'єси) – *побічна тональність* (тональність, у яку відхиляються від головної тональності), *стара тональність* (тональність, із якої модулюють в іншу тональність) – *нова тональність* (тональність, у яку модулюють зі старої (попередньої) тональності), *тональність* (звуквисотне положення ладу) – *атональність* (відмова від тональності, ігнорування логіки ладових і гармонійних зв'язків, які утворюють мову тональної музики) і назви, що означають інтервали, співзвуччя та їхні складники: *велика секста* (інтервал, що дорівнює

4,5 тонам) – *мала секста* (інтервал, що дорівнює 4 тонам), *велика секунда – мала секунда* (один з основних інтервалів, що осягає два ступені; мала секунда осягає півтона, велика – один тон), *дисонанс* (немилозвучне звучання двох або більше звуків, що порушує рівновагу або стійке поєднання звуків) – *консонанс* (узгоджене поєднання звуків у співзвуччі), *збільшений інтервал* (інтервал, який має на півтона більше чистих або великих інтервалів із такою ж самою кількістю звуків) – *зменшений інтервал* (інтервал, який має на півтона менше чистих або великих інтервалів із такою ж самою кількістю звуків), *збільшений тризвук* (тризвук, який у стислому розташуванні має дві великі терції, що складають збільшену квінту) – *зменшений тризвук* (тризвук, який у стислому розташуванні має дві малі терції, що складають зменшену квінту) тощо.

Показовими є антонімічні відношення серед назв музичних темпів: *анданте* (повільно) – *алетро* (швидко, весело), *андантино* (швидше, ніж *анданте*) – *алетрето* (повільніше, ніж *алетро*), *престо* (швидко) – *лярго* (широко, дуже повільно); назв динамічних відтінків і познач характеру виконання: *форте* (сильно, голосно) – *піано* (тихо), *крецендо* (збільшуючи силу звуку) – *димінуйендо* (зменшуючи силу звуку), *фортисимо* (дуже сильно, дуже голосно) – *піанісимо* (дуже тихо); *летато* (зв'язно, зливо) – *стакато* (уривчасто), *піцкато* (щипком) – *аркато* (смичком), *рітардандо* (сповільнюючи) – *серандо* (прискорюючи).

Низку термінів-антонімів зафіксовано серед назв співацьких голосів: *вільний голос – канонічний (імітаційний) голос*, *верхній голос – нижній голос*, *головні голоси – супровідні голоси*, *найнижчий голос – найвищий голос*, *однорідні – неоднорідні (мішані) голоси*, *сопрано – бас*.

Поширеною є думка, що в антонімічні зв'язки не вступають слова, які позначають конкретні поняття, а саме – іменники з конкретним значенням. Цю тезу обґрунтовують тим, що «слова з конкретним значенням називають такі поняття, які не мають прямих, співвідносних за протилежністю відповіників» [5, с. 95].

Однак, спостереження над українською музичною термінологією дають підстави стверджувати, що в цій галузевій термінології антонімізовано значну кількість іменників із конкретною семантикою. Зокрема, вирізняємо такі антонімічні назви деталей музичних інструментів: *багатострунник – однострунник*, *надструнник – підструнник*, *мануаль – педаль*, *верхняк – спідняк*, *спідник*; *верхня дека – спідня дека*, *верхня дошка – спідня дошка*, *верхній шемсток – нижній шемсток*, *верхній підструнник – нижній підструнник*.

У тематичній групі «назви професій, спеціальностей, амплуа» можна виокремити антонімічні пари, протиставлені способом виконання музичної дії «співати – грати»: *співак – грець*, *гравець*; *хорист*, *хоровик – оркестрант*. В антонімічні відношення вступають терміни, протиставлені вагомністю виконуваної музичної дії: *концертмайстер*, *перший скрипак*, *перший скрипаль*, *перша скрипка* (соліст в оркестрі), *прімаш* (соліст в оркестрі українських народних інструментів) – *оркестрант*. Цікаво, що в музичній термінології Бойківщини побутує антонімічне протиставлення *прімаш – туристий*, *турист*, *турист*, *турівник* (той, що «турує», грає на супровідному інструменті, переважно басі) [1, с. 40]. Антонімами є номінації, протиставлені відповідно до фахової підготовленості: *артист-професіонал*, *фаховий (професійний) музикант – артист-дилетант*, *артист-аматор*, *нефаховий (непрофесійний) музикант*.

В антонімічні відношення вступають назви амплуа оперних співаків: *прем'єр* (співак, який виконує головні партії в опері чи опереті; артист, який виконує головні ролі) – *компримаріо* (оперний співак, який виконує другорядні партії).

Назви музичних професій та спеціальностей можуть мати дві форми вияву – чоловічого й жіночого родів, які вказують на стать виконавців дії в галузі музичної діяльності: *скрипаль – скрипалька*, *арфіст – арфістка* (твори на арфі виконують зазвичай жінки), *бандурист – бандуристка*, *співак – співачка*. Деякі мовознавці (Ю. Апресян, Л. Новиков) визнають такі номінації антонімічними. На наш погляд, статева ознака в царині термінологічних назв музичних професій не є диференційною і суттєвою для протиставлення, адже існують назви осіб без розрізнення їхньої статі (лише чоловічого роду): *композитор*, *теоретик*, *віртуоз*, *диригент*; лише чоловіки виконують музичні композиції на деяких інструментах: *басист*, *трембітанник*, *тулумбасник*. Гендерне протиставлення фіксуємо в назвах найкращих оперних співаків: *примадонна* (співачка в опері чи опереті, яка виконує перші партії) – *прімоуомо* (найкращий тенор в опері).

Серед назв дій, процесів праці в галузі музикування можна вирізнити такі антонімічні пари: *звучання – беззвучність, афонія* (втрата голосу, беззвучність його), *монодія* (одноголосний спів) – *поліфонія* (багатоголосний спів), *низхідна (спадна) секвенція – висхідна (підносна) секвенція* (повторення якогось музичного мотиву на різних ступенях висхідної або низхідної гами), *гармонія* (злагожене звучання, присмне для слуху, співзвучність, милозвучність) – *дисгармонія, какофонія* (порушення гармонії, брак милозвучності), а також спільнокореневі слова *гармоніювати, гармонувати – дисгармоніювати, дисгармонувати; гармонійний, гармонічний – дисгармонійний; гармонійність – дисгармонійність, гармонічно – дисгармонічно*.

Антонімічними є терміни-словосполуки, до складу яких увіходить іменник *спів*: *твердий спів – м'який спів, ритмізований спів – неритмізований спів, сольний спів – ансамблевий спів, спів зі словами – спів без слів, вокалізація* (виконання музичного твору або його частини без слів).

У тематичній групі «назви музичних творів» кількість антонімів обмежена: *ранкова пісня – вечірня пісня*, а також відповідні запозичини з різних мов, які утворюють небажані синонімічні відповідники: *альборада* (ісп.), *обад* (фр.), *мантинета* (італ.) – *ранкова пісня; серенада, серената* (італ.), *серена* (лат.) – *вечірня пісня; опера-буффа (комічна опера) – опера серія (серйозна опера)*.

Серед назв складників музичних творів вирізняємо такі антонімічні назви: *теза* (важка частина) – *арза* (легка частина), *головна партія* (перший структурно оформлений розділ сонатної експозиції або репризи) – *побічна партія* (другий розділ експозиції або репризи, який контрастує з головною партією).

Назви складників музичних творів пов'язані з початком і закінчення музичної дії: *прелюдія, прелюд, вступ, інтродукція, загра, заспів* («твір вільної форми, що є вступом до більшого твору») – *фінал* («кінцева частина циклічного твору»), ці терміни є, на нашу думку, антонімами.

Терміни – назви нотного письма вступають у антонімічні відношення: *наголошена нота – ненаголошена нота, довга пауза – мала пауза, бемоль* (знак, який указує на пониження ступеня звукоряду на півтон) – *дієз* (знак, який указує на підвищення ступеня звукоряду на півтон). Двом останнім антонімічним парам протиставлено термін *беккар (відключник, касівник)* – знак, який скасовує дію попередніх знаків альтерації бемоля і дієза. Протиставлено в музичній термінології також назви ступенів ладу: *стійкі ступені ладу* (звуки ладу, якими можна закінчувати музичний рух (I, III, V) – *нестійкі ступені ладу* (звуки ладу, які тяжіють до стійких ступенів (II, IV, VI, VII)).

Антонімічними є відношення між термінами *одноголосся, монодія* (наявність у музичному творі однієї мелодії (голосу) без супроводу інших рівночасних із нею мелодій) – *багатоголосся, поліфонія* (поєднання кількох самостійних голосів).

В українській музичній термінології виявлено значну кількість антонімічних одиниць. Отже, антонімія є поширеним явищем у цій терміносистемі, оскільки забезпечує повну «контрастну характеристику образів, предметів, явищ» [5, с. 99], демонструє крайні полюси термінологічного поля, виявляє логічні можливості терміносистеми. Антонімічні відношення дають змогу вирізнити глибинну сутність протиставлених понять, допомагають визначити місце кожного терміна в музичній термінології та їхні взаємозв'язки й взаємодію, сприяють системному й цілісному сприйманню наукової інформації. Аналіз антонімії засвідчив, що українська музична термінологія становить сформовану підсистему літературної мови, яка репрезентує відповідну систему понять і має добре розвинену лексико-семантичну організацію.

1. Булик З. В. *Словотвір назв діячів у музичній лексиці української мови* / З. В. Булик // *Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна*. – Л., 1973. – Вип. 8. – С. 39–44. 2. Лейчик В. М. *Исследование терминологизмовв парадигматике: явление антонимии* / В. М. Лейчик, Е. А. Никулина // *Вестник МГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – № 1. – С. 30–43. 3. Михайлова Т. В. *Антонімія в українській науково-технічній термінології* / Т. В. Михайлова // *Вісник Харк. нац. ун-ту. Серія філологія*. – Х., 2000. – № 491. – С. 278–282. 4. Соколовська Т. *Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики* / Т. Соколовська // *Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць*. – К. : КНЕУ, 1998. – С. 171–174. 5. Олійник І. С. *Антоніми в українській мові* / І. С. Олійник // *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*. – К., 1973. – С. 95–100.